

Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΥΜΒΑΣΗ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (Απρίλιος 1996)

Συγγραφέας: ΛΙΝΟΣ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ

I. Εισαγωγή

Σε μία από τις πρώτες αποφάσεις της για θέματα περιβάλλοντος, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΕΔΑ) είχε αποφανθεί κατηγορηματικά ότι κανένα δικαίωμα σχετικό με την προστασία του περιβάλλοντος δεν περιλαμβάνεται μεταξύ των δικαιωμάτων και ελευθεριών που εγγυάται η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)[\[1\]](#). Είναι πράγματι γεγονός ότι ούτε η Σύμβαση ούτε τα Πρωτόκολλα που ακολουθούν αναγνωρίζουν, ευθέως τουλάχιστον, το «δικαίωμα στο περιβάλλον». Ωστόσο, όπως έχουν τονίσει επανειλημμένως η Επιτροπή και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), «η Σύμβαση είναι ζωντανό κείμενο» που «πρέπει να ερμηνεύεται κάτω από τις σημερινές συνθήκες»[\[2\]](#). Η θεμελιώδης αυτή ερμηνευτική αρχή διαπνέει σειρά αποφάσεων των οργάνων του Στρασβούργου και έχει οδηγήσει στην προοδευτική διεύρυνση του πεδίου εφαρμογής ορισμένων διατάξεων της Σύμβασης και των Πρωτοκόλλων, κυρίως μέσω της διασταλτικής ερμηνείας των λεγομένων «αυτονόμων εννοιών»[\[3\]](#). Στην ίδια ερμηνευτική αρχή βασίζονται συχνά η Επιτροπή και το Δικαστήριο προκειμένου να λάβουν υπόψη τους κείμενα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που υιοθετούνται όχι μόνο στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, αλλά και από άλλους διεθνείς οργανισμούς[\[4\]](#).

Είναι πράγματι γνωστό ότι ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του '70 πλείστες όσες διακηρύξεις και συμβατικά κείμενα που έχουν υιοθετηθεί τόσο σε οικουμενικό όσο και σε περιφερειακό επίπεδο αναγνωρίζουν, άμεσα ή έμμεσα, τη σχέση μεταξύ ανθρωπίνων δικαιωμάτων και προστασίας του περιβάλλοντος[\[5\]](#). Η συνάρτηση αυτή εμφανίζεται με ιδιαίτερη σαφήνεια στη Διακήρυξη της Στοκχόλμης του 1972, η οποία τονίζει ότι η απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια προϋποθέτουν την προστασία και τη βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος[\[6\]](#). Η Διακήρυξη του Ρίο της 13ης Ιουνίου 1992 για το περιβάλλον και την ανάπτυξη ορίζει και αυτή ότι τα ανθρώπινα όντα έχουν το δικαίωμα σε μία υγιεινή και

παραγωγική ζωή «σε αρμονία με τη φύση»[\[7\]](#). Η σχέση μεταξύ ανάπτυξης, προστασίας του περιβάλλοντος και ανθρωπίνων δικαιωμάτων υπογραμμίζεται επίσης σε πιά πρόσφατα κείμενα των Ηνωμένων Εθνών, όπως η Διακήρυξη και το Πρόγραμμα δράσης της οικουμενικής διάσκεψης για τα ανθρώπινα δικαιώματα (Βιέννη, 1993)[\[8\]](#), καθώς και η Διακήρυξη και το πρόγραμμα δράσης της διάσκεψης κορυφής για την κοινωνική ανάπτυξη (Κοπεγχάγη, 1995)[\[9\]](#). Μεταξύ των συμβατικών κειμένων οικουμενικού χαρακτήρα πρέπει να αναφερθεί κυρίως η Σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού, το άρθρο 24 παρ. 2γ της οποίας ορίζει ότι τα συμβαλλόμενα κράτη παίρνουν τα κατάλληλα μέτρα για να «καταπολεμήσουν τις ασθένειες και την κακή διατροφή (...), λαμβάνοντας υπόψη τους κινδύνους μόλυνσης του φυσικού περιβάλλοντος»[\[10\]](#). Σε περιφερειακό επίπεδο, ο Αφρικανικός Χάρτης ανθρωπίνων δικαιωμάτων και δικαιωμάτων των λαών αναγνωρίζει το συλλογικό δικαίωμα των λαών σε ένα «γενικά ικανοποιητικό περιβάλλον, ευνοϊκό για την ανάπτυξή τους»[\[11\]](#), ενώ το Πρωτόκολλο του Σαν Σαλβαδόρ στην Αμερικανική Σύμβαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι το μόνο συμβατικό κείμενο που αναγνωρίζει το ατομικό δικαίωμα του να ζει κανείς σε «υγιεινό περιβάλλον»[\[12\]](#). Ανεξάρτητα από τη νομική φύση του «δικαιώματος στο περιβάλλον» -η ίδια η ύπαρξη του οποίου έχει αμφισβητηθεί στο διεθνές δίκαιο[\[13\]](#)- εκείνο το οποίο γίνεται σήμερα γενικά αποδεκτό είναι ότι η προστασία του περιβάλλοντος αφενός και η απόλαυση πολλών από τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα αφετέρου συνδέονται άρρηκτα και αποτελούν κοινωνικές αξίες οι οποίες πρέπει να προστατευθούν. Στο πνεύμα αυτό κινείται και η πιά πρόσφατη νομολογία των οργάνων του Στρασβούργου. Έτσι, στην απόφασή του της 18ης Φεβρουαρίου 1991, στην υπόθεση *Fredin*, το ΕΔΔΑ αναγνωρίζει ότι «η σημερινή κοινωνία ενδιαφέρεται όλο και περισσότερο για την προστασία του περιβάλλοντος»[\[14\]](#), ενώ στην υπόθεση *López Ostra κατά Ισπανίας* το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι η μόλυνση του περιβάλλοντος αποτέλεσε, στη συγκεκριμένη περίπτωση, προσβολή του δικαιώματος στην κατοικία, την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή (άρθρο 8 ΕΣΔΑ)[\[15\]](#).

Η τελευταία αυτή απόφαση έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο μέτρο που για πρώτη φορά το Δικαστήριο αποφαινεται ότι ένα κράτος-μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης παραβίασε την ΕΣΔΑ λόγω του ότι οι αρμόδιες υπηρεσίες του δεν έλαβαν τα απαραίτητα μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος. Η προοδευτική ενσωμάτωση των περιβαλλοντικών αξιών στη Σύμβαση αξίζει να παρουσιασθεί συνοπτικά πριν από το σχολιασμό της υπόθεσης *López Ostra*.

II. Η εξέλιξη της νομολογίας σε θέματα περιβάλλοντος

Είναι προφανές ότι, εφ' όσον το «δικαίωμα στο περιβάλλον» αυτό καθ' εαυτό δεν προστατεύεται από την ΕΣΔΑ, περιβαλλοντικά θέματα αναφέρονται στη νομολογία των οργάνων του Στρασβούργου έμμεσα, με βάση άλλα δικαιώματα που προβλέπονται από τη Σύμβαση και κυρίως το δικαίωμα στη ζωή (άρθρο 2, ΕΣΔΑ), το δικαίωμα στην κατοικία, την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή (άρθρο 8, ΕΣΔΑ), το δικαίωμα στην περιουσία (άρθρο 1 του προσθέτου Πρωτοκόλλου του 1952) και το δικαίωμα στη χρηστή απονομή της δικαιοσύνης (fair trial, άρθρο 6, ΕΣΔΑ).

1. Το δικαίωμα στη ζωή (άρθρο 2, ΕΣΔΑ)

Το άρθρο 2 παρ. 1 εδ. α' της Σύμβασης ορίζει ότι «το δικαίωμα εκάστου προσώπου εις την ζωήν προστατεύεται υπό του νόμου». Ερμηνευόμενη διασταλτικά, η διάταξη αυτή θα μπορούσε να αποτελέσει τη νομική βάση προσφυγών με αντικείμενο τη λήψη μέτρων για την προστασία ατόμων, των οποίων η ζωή και η υγεία κινδυνεύουν άμεσα λόγω εκτεταμένης ρύπανσης του περιβάλλοντος, που οφείλεται σε δραστηριότητες ή και σε αδράνεια του κράτους ή οργάνων που δρουν για λογαριασμό του[16]. Η άποψη αυτή υποστηρίζεται πράγματι από ορισμένους συγγραφείς[17], βρίσκει δε ανταπόκριση και σε απόφαση της Διαμερικανικής Επιτροπής ανθρωπίνων δικαιωμάτων κατά της Βραζιλίας[18].

Η διασταλτική προσέγγιση του δικαιώματος στη ζωή βασίζεται στην άποψη ότι αυτό δεν είναι μόνον «αμυντικό κατά του κράτους δικαίωμα [που] ανήκει στο *status negativus* του προσώπου»[19], όπως υποστηρίζει η κρατούσα άποψη, αλλά ότι η αποτελεσματική προστασία του προϋποθέτει, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, την εκ μέρους του κράτους λήψη θετικών μέτρων. Την τελευταία αυτή θέση υιοθετεί και η Επιτροπή του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, η οποία σε «Γενικό Σχόλιό» της αποφαινεται ότι το «εγγενές δικαίωμα στη ζωή» δεν αφορά μόνον την αφαίρεση της ζωής, αλλά συνεπάγεται και μέτρα με στόχο τη μείωση της παιδικής θνησιμότητας, την εξάλειψη της κακής διατροφής, των επιδημιών κλπ[20]. Πρόκειται ίσως για «ερμηνευτική ελευθεριότητα»[21] η οποία διευρύνει υπέρμετρα το περιεχόμενο του δικαιώματος. καταγράφει, ωστόσο, τη διαφαινόμενη τάση διασταλτικής ερμηνείας του.

Είναι γεγονός ότι οι προσφυγές, οι οποίες έχουν υποβληθεί στην Επιτροπή του Στρασβούργου με βάση το άρθρο 2 της ΕΣΔΑ και αφορούν περιβαλλοντικά θέματα, έχουν απορριφθεί είτε ως προδήλως αβάσιμες, κατά την έννοια του άρθρου 27 παρ. 2[22], είτε ως απαράδεκτες, λόγω μη εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων μέσων[23]. Παρατηρείται ωστόσο, ότι εκείνες που κρίθηκαν προδήλως αβάσιμες δεν έθεταν το πρόβλημα του αμέσου και σοβαρού κινδύνου για τη ζωή και την υγεία των προσφευγόντων. Ενδιαφέρον παρουσίαζε, αντίθετα, η υπόθεση *Anna Maria Guerra* και 39 άλλες γυναίκες κατά Ιταλίας, στην οποία οι προσφεύγουσες κατηγορούσαν, μεταξύ άλλων, τις ιταλικές αρχές ότι δεν είχαν λάβει κανένα συγκεκριμένο μέτρο για τη συμμόρφωση ενός εργοστασίου υψηλού κινδύνου με τους ισχύοντες κανόνες ασφαλείας και ισχυρίζονταν ότι η αδράνεια αυτή, σε συνδυασμό με τη σημαντική μόλυνση του περιβάλλοντος και τον κίνδυνο σοβαρού ατυχήματος, αποτελούσε παραβίαση του άρθρου 2. Η μη εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων ως προς το συγκεκριμένο σημείο της προσφυγής δεν επέτρεψε στην Επιτροπή να προχωρήσει στην εξέταση επί της ουσίας, χωρίς βεβαίως, αυτό να αποκλείει τη θετική έκβαση άλλων παρομοίων προσφυγών.

Πρέπει να προστεθεί εξ άλλου ότι στην υπόθεση *X κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, που αφορούσε θέματα υγείας και συγκεκριμένα ένα εκτεταμένο πρόγραμμα εμβολιασμού παιδιών, η ΕΕΔΑ έκρινε ότι το εδάφιο α' της παρ. 1 του άρθρου 2 της ΕΣΔΑ «επιβάλλει στο κράτος υποχρέωση ευρύτερη από εκείνη του δευτέρου εδαφίου. Η ιδέα (sic) σύμφωνα με την οποία «το δικαίωμα εκάστου προσώπου εις την ζωήν προστατεύεται υπό του νόμου» επιτάσσει στο Κράτος όχι μόνον να απέχει από το να θανατώνει «εκ προθέσεως», αλλά και να λαμβάνει τα απαραίτητα μέτρα για την προστασία της ζωής»[24]. Η θέση αυτή της Επιτροπής -η οποία ενισχύει τις απόψεις που διατυπώθηκαν παραπάνω- αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο εφαρμογής του άρθρου 2 σε περίπτωση αμέσου και σοβαρού κινδύνου για τη ζωή και την υγεία λόγω ρύπανσης του περιβάλλοντος.

2. Το δικαίωμα στην κατοικία, την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή (άρθρο 8, ΕΣΔΑ)

Εκτός από την υπόθεση *López Ostra*, η οποία θα σχολιαστεί παρακάτω, στο άρθρο 8 της ΕΣΔΑ έχουν στηριχθεί οι σημαντικότερες προσφυγές που αφορούν περιβαλλοντικά θέματα και κυρίως προβλήματα «ηχορύπανσης» και ρύπανσης της ατμόσφαιρας από

αεροδρόμια και αυτοκινητοδρόμους[25], πεδία βολής[26] και σταθμούς πυρηνικής ενέργειας[27]. Στο σύνολο των υποθέσεων αυτών, οι προσφεύγοντες υποστήριξαν, προφανώς, ότι η λειτουργία τέτοιων μονάδων και πηγών ρύπανσης σε μικρότερη ή μεγαλύτερη απόσταση από την κατοικία τους καθιστούσε τις συνθήκες διαβίωσής τους ανυπόφορες και απαράδεκτες επηρεάζοντας πολλές φορές και την υγεία τους, με αποτέλεσμα να προσβάλλεται το δικαίωμά τους στην κατοικία, την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, το οποίο προστατεύεται από το άρθρο 8 της Σύμβασης.

Από τις προαναφερθείσες υποθέσεις, δύο κρίθηκαν παραδεκτές και διευθετήθηκαν στη συνέχεια με φιλικό διακανονισμό σύμφωνα με το άρθρο 28 της ΕΣΔΑ[28], μία -η υπόθεση *Powell και Rayne* - παραπέμφθηκε στο Δικαστήριο το οποίο δεν διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 8, ενώ οι υπόλοιπες κρίθηκαν προδήλως αβάσιμες (*manifestly ill-founded*), και άρα απαράδεκτες[29], από την ΕΕΔΑ.

Παρ' όλο που, όπως ρητά υπογράμμισε η Επιτροπή, η Σύμβαση δεν εγγυάται κατ' αρχήν το δικαίωμα σε ένα ήσυχο περιβάλλον[30], τα όργανα του Στρασβούργου αναγνώρισαν στις παραπάνω υποθέσεις ότι οι έντονοι και συνεχείς θόρυβοι θέτουν πρόβλημα σε σχέση με το άρθρο 8[31]. Με άλλα λόγια, τα όργανα του Στρασβούργου απέρριψαν τη στενή ερμηνεία της διάταξης αυτής, η οποία υποστηρίχθηκε από το Ηνωμένο Βασίλειο στην υπόθεση *Arrondelle* και σε μεταγενέστερες υποθέσεις, σύμφωνα με την οποία το δικαίωμα στην κατοικία, την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή παραβιάζεται μόνον στην περίπτωση που τα όργανα του κράτους παρεμβαίνουν ευθέως στην προσωπική σφαίρα του ατόμου[32]. Το άρθρο 8 καλύπτει και τις έμμεσες παρεισδύσεις ή παρενοχλήσεις, οι οποίες αποτελούν αναπόφευκτες συνέπειες μέτρων που δεν στρέφονται εναντίον ιδιωτών[33], όπως η κατασκευή και λειτουργία αεροδρομίων, αυτοκινητοδρόμων κλπ.

Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η Επιτροπή δεν παρέλειψε να υπενθυμίσει προηγούμενη νομολογία σύμφωνα με την οποία «το κράτος δεν οφείλει μόνον να σέβεται, αλλά και να προστατεύει τα δικαιώματα που εγγυάται το άρθρο 8 παρ. 1»[34]. Πράγματι, όπως έχει υπογραμμίσει το Δικαστήριο στην περίφημη υπόθεση *Marckx* κατά Βελγίου και σε σειρά άλλων αποφάσεων, το άρθρο 8 δεν συνεπάγεται μόνον υποχρέωση αποχής του κράτους από παρεμβάσεις στην ιδιωτική σφαίρα. σε αυτήν την κατ' αρχήν αρνητική δέσμευση μπορούν να προστεθούν και «θετικές υποχρεώσεις, εγγενείς στον πραγματικό σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής

ζωής»[35]. Η νομολογία αυτή καταρρίπτει την ευρέως υποστηριζόμενη άποψη σύμφωνα με την οποία τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα γεννούν αποκλειστικά και μόνον αντίστοιχες υποχρεώσεις αποχής του κράτους, στοιχείο που τα διακρίνει από τα οικονομικά και κοινωνικά δικαιώματα τα οποία συνεπάγονται κατά κανόνα υποχρεώσεις σε ενέργεια. Η διάκριση αυτή είναι εν πολλοίς αυθαίρετη. Τέτοιου είδους στεγανά αντιφάσκουν προς την αρχή του αδιαίρετου χαρακτήρα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων[36], είναι δε σαφές ότι πολλά από τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα «έχουν προεκτάσεις οικονομικής και κοινωνικής φύσης»[37].

Η θέση αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία στο πεδίο της περιβαλλοντικής προστασίας. Το κράτος διαθέτει, βεβαίως, περιθώρια εκτίμησης προκειμένου να καθορίσει τα αναγκαία μέτρα για την προστασία του περιβάλλοντος και των ατομικών δικαιωμάτων που συναρτώνται προς αυτό. Σε κάθε περίπτωση, όμως, οι κρατικές αρχές πρέπει να επιδιώκουν την ισόρροπη αντιμετώπιση των συμφερόντων του ατόμου αφ' ενός και του κοινωνικού συνόλου αφ' ετέρου, ούτως ώστε ο περιορισμός των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η Σύμβαση να τελεί σε σχέση αναλογίας προς τον επιδιωκόμενο νόμιμο σκοπό - την οικονομική ευημερία της χώρας[38].

3. Η προστασία της περιουσίας (άρθρο 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου)

Οι υποθέσεις, που αφορούν την προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων κατά το άρθρο 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου του 1952[39] και σχετίζονται με περιβαλλοντικά ζητήματα κατατάσσονται σε δύο κατηγορίες: στην πρώτη εντάσσονται εκείνες στις οποίες οι προσφεύγοντες ισχυρίζονται ότι επιβλαβή για το περιβάλλον μέτρα προσβάλλουν την περιουσία τους, ενώ η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει τις περιπτώσεις μέτρων αναβάθμισης του περιβάλλοντος σε βάρος ατομικών περιουσιακών δικαιωμάτων.

α) Οι προσφυγές που ανήκουν στην πρώτη κατηγορία συναρτώνται συνήθως με εκείνες που βασίζονται στο άρθρο 8 της Σύμβασης. Πράγματι, σε όλες σχεδόν τις περιπτώσεις μέτρων βλαπτικών για το περιβάλλον οι προσφεύγοντες επικαλούνται σωρευτικά την προσβολή του δικαιώματος στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, καθώς και των περιουσιακών δικαιωμάτων τους.

Όσον αφορά τα τελευταία, πρέπει να επισημανθεί πρώτα απ' όλα ότι η Επιτροπή

ερμηνεύει το άρθρο 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου με βάση ένα και μοναδικό κριτήριο: την επίπτωση της υποβάθμισης του περιβάλλοντος στην οικονομική αξία της ιδιοκτησίας. Έτσι, στην υπόθεση *Rayner κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, για παράδειγμα, η Επιτροπή αποφάνθηκε ότι «η διάταξη αυτή αφορά κυρίως την αυθαίρετη στέρηση της περιουσίας και δεν εγγυάται, κατ' αρχήν, το δικαίωμα στην ειρηνική απόλαυση της περιουσίας σε ένα ευχάριστο περιβάλλον»^[40]. Εάν λάβει κανείς υπόψη του την αγγλική διατύπωση του άρθρου 1 εδ. α' του Προσθέτου Πρωτοκόλλου -«κάθε φυσικό ή νομικό πρόσωπο δικαιούται να απολαμβάνει ειρηνικά την περιουσία του»- η οποία, όμως, είναι ευρύτερη της ισοδύναμης από νομική άποψη γαλλικής^[41], η προαναφερθείσα ερμηνεία της Επιτροπής φαίνεται υπερβολικά συσταλτική^[42]. Σημειώνεται, ωστόσο, ότι η ΕΕΔΑ, αποφεύγοντας, όπως συνήθως, τις γενικεύσεις, δεν απέκλεισε ευρύτερη ερμηνεία του άρθρου 1 υπό άλλες περιστάσεις και ότι το Δικαστήριο δεν είχε ακόμη την ευκαιρία να αποφανθεί στο σημείο αυτό. Κατά τα λοιπά, η Επιτροπή δέχθηκε ότι η υποβάθμιση του περιβάλλοντος και ειδικότερα οι έντονοι και συχνοί θόρυβοι «μπορούν να επηρεάσουν σε μεγάλο βαθμό την αξία ενός ακινήτου, ακόμη και να καταστήσουν την πώλησή του αδύνατη, ή να το καταστήσουν αχρησιμοποίητο, καταλήγοντας, έτσι, σε μερική στέρηση της περιουσίας»^[43].

Όπως και σε σχέση με το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, έτσι και σε συνάρτηση με το άρθρο 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου, τα κράτη επικαλούνται, συνήθως, την οικονομική ανάπτυξη και την ευημερία της χώρας προκειμένου να δικαιολογήσουν μέτρα επιβλαβή για το περιβάλλον τα οποία περιορίζουν περιουσιακά δικαιώματα και ειδικότερα το δικαίωμα στην ιδιοκτησία. Η διαφορά συνίσταται στο ότι κατά το άρθρο 8 παρ. 2 της Σύμβασης, όπως αυτό ερμηνεύεται από τα όργανα του Στρασβούργου, για τον περιορισμό του δικαιώματος στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή πρέπει να συντρέχει μεταξύ άλλων «πιεστική κοινωνική ανάγκη»^[44], ενώ οι «λόγοι δημοσίας ωφελείας» στους οποίους αναφέρεται το άρθρο 1 παρ. 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου αφήνουν στο κράτος μεγαλύτερα περιθώρια εκτίμησης όσον αφορά τη φύση και την έκταση των λαμβανομένων μέτρων κατά την εφαρμογή της κοινωνικής και οικονομικής πολιτικής του^[45]. Η Επιτροπή και το Δικαστήριο ερευνούν βεβαίως εάν διατηρείται η ισορροπία μεταξύ της ωφελείας του κοινωνικού συνόλου και του σεβασμού των περιουσιακών δικαιωμάτων^[46]. Ωστόσο, η αρχή της αναλογικότητας η οποία υφέρπει στο άρθρο 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου εφαρμόζεται κατά τρόπο χαλαρότερο από ότι σε σχέση με το άρθρο 8 παρ. 2 της Σύμβασης.

Η αναλογία μεταξύ επιδιωκόμενου σκοπού και χρησιμοποιούμενων μέσων αφορά κατ'εξοχήν το ζήτημα της αποζημίωσης. Τα όργανα του Στρασβούργου έχουν αποφανθεί επανειλημμένως ότι χωρίς την καταβολή ποσού που να ανταποκρίνεται κατά τρόπο εύλογο στην αξία του αγαθού, η στέρηση της περιουσίας θα αποτελούσε παραβίαση του άρθρου 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου[47]. Το άρθρο αυτό δεν εγγυάται, ωστόσο, σε όλες τις περιπτώσεις το δικαίωμα σε πλήρη αποζημίωση. Έτσι, στην υπόθεση *S. κατά Γαλλίας*, η Επιτροπή θεώρησε ότι η αποζημίωση που είχε καταβάλει στην προσφεύγουσα η γαλλική Επιχείρηση ηλεκτρισμού δεν ήταν δυσανάλογη προς τη ζημία την οποία αυτή είχε υποστεί από τους έντονους θορύβους του σταθμού πυρηνικής ενέργειας που λειτουργούσε στην περιοχή. Όσο για τις υπόλοιπες «παρενοχλήσεις» - συνεχής φωτισμός κατά τη διάρκεια της νύχτας, αύξηση της υγρασίας, μείωση της ηλιοφάνειας λόγω των εκπομπών στην ατμόσφαιρα - η Επιτροπή έκρινε ότι η προσφεύγουσα δεν είχε καταφέρει να αποδείξει ότι η υποβάθμιση αυτή του περιβάλλοντος καθιστούσε ουσιαστικά αδύνατη την πώληση της μονοκατοικίας της, «ενδεχομένως για άλλες χρήσεις πλην κατοικίας» (sic), και απέρριψε την προσφυγή ως προδήλως αβάσιμη κατά την έννοια του άρθρου 27 παρ. 2 της Σύμβασης[48]. Η απόφαση αυτή καταδεικνύει το δισταγμό της Επιτροπής να υπεισέλθει σε ζητήματα τα οποία ανάγονται στο «ευρύ περιθώριο εκτίμησης» που διαθέτει το κράτος σε σχέση με τον περιορισμό των δικαιωμάτων που αναγνωρίζει το άρθρο 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου.

β) Η στάση αυτή των οργάνων του Στρασβούργου λειτουργεί όμως και αντίστροφα. Πράγματι, κατά την τελευταία δεκαετία, η μεν Επιτροπή επανειλημμένως[49] το δε Δικαστήριο στην υπόθεση *Fredin*[50] είχαν την ευκαιρία να τονίσουν ότι η αναβάθμιση του περιβάλλοντος εν γένει - όπως για παράδειγμα η προστασία των δασών, ή τοπίων ιδιαίτερου φυσικού κάλλους, η διατήρηση και ανάπτυξη εξοχικών και γεωργικών περιοχών, η μείωση της ρύπανσης των υδάτων κλπ. - ανταποκρίνεται στο «γενικό συμφέρον», κατά την έννοια του άρθρου 1 παρ. 2 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου, και άρα οι περιορισμοί της χρήσης της ιδιοκτησίας που αποβλέπουν στο νόμιμο αυτό σκοπό δεν αντιβαίνουν κατ' αρχήν στην παραπάνω διάταξη.

Όσον αφορά ειδικότερα το περιθώριο εκτίμησης από το κράτος της αναλογίας μεταξύ του επιδιωκόμενου σκοπού της προστασίας του περιβάλλοντος και των περιορισμών της χρήσης της ιδιοκτησίας, το ΕΔΔΑ αποφάνθηκε ότι: «Ελέγχοντας το σεβασμό αυτής της προϋπόθεσης, το Δικαστήριο αναγνωρίζει στο Κράτος ευρύ περιθώριο

εκτίμησης, τόσο για να επιλέξει τα μέτρα εφαρμογής, όσο και για να σταθμίσει εάν οι συνέπειές τους δικαιολογούνται, προς το γενικό συμφέρον, από το σκοπό επίτευξης των στόχων που θέτει ο νόμος περί του οποίου πρόκειται»[\[51\]](#).

4. Το δικαίωμα στη χρηστή απονομή της δικαιοσύνης (άρθρο 6, ΕΣΔΑ)

Αρκετές υποθέσεις που αφορούν περιβαλλοντικά ζητήματα, πολλές από τις οποίες έχουν ήδη αναφερθεί, στηρίζονται στο -ή και στο- άρθρο 6 της ΕΣΔΑ[\[52\]](#). Σε όλες τις περιπτώσεις αυτές ακολουθήθηκε η πάγια νομολογία των οργάνων του Στρασβούργου για την εφαρμογή και το σεβασμό του άρθρου 6 παρ. 1 της Σύμβασης σε διαφορές που σχετίζονται με δικαιώματα «αστικής φύσης».

Σύμφωνα με τη νομολογία αυτή ερευνάται κατ' αρχήν εάν υπάρχει πράγματι «αμφισβήτηση» σχετικά με κάποιο «δικαίωμα» το οποίο αναγνωρίζεται -τουλάχιστον *prima facie*- στο εσωτερικό δίκαιο. Η αμφισβήτηση πρέπει να είναι «πραγματική και σοβαρή» και μπορεί να αφορά τόσο την ίδια την ύπαρξη του δικαιώματος, όσο και το περιεχόμενο ή τις προϋποθέσεις άσκησής του. Επιπλέον, η έκβαση της δικαστικής διαδικασίας πρέπει να είναι καθοριστική για το δικαίωμα αυτό[\[53\]](#). Συνάγεται λοιπόν ότι η τύχη της προσφυγής στα όργανα του Στρασβούργου εξαρτάται εν πολλοίς από τις διατάξεις του εσωτερικού δικαίου. Εάν αυτές αποκλείουν ρητά και κατά τρόπο γενικό την ύπαρξη π.χ. δικαιώματος αποζημίωσης για τη μείωση της αξίας ακινήτου λόγω θορύβων και ατμοσφαιρικής ρύπανσης από την κανονική λειτουργία αεροδρομίου, τότε το άρθρο 6 παρ. 1 δεν είναι εφαρμόσιμο και η προσφυγή απορρίπτεται ως απαράδεκτη[\[54\]](#). Εάν, αντίθετα, με βάση τις διατάξεις του εσωτερικού δικαίου μπορεί έστω να υποστηριχθεί η ύπαρξη τέτοιου δικαιώματος, τα όργανα του Στρασβούργου προχωρούν στην εξέταση της συνδρομής των λοιπών προϋποθέσεων εφαρμογής του άρθρου 6 παρ. 1. Έτσι εξηγείται το από πρώτη άποψη «περίεργο» γεγονός[\[55\]](#) ότι υπό τα αυτά πραγματικά περιστατικά -αλλά με αφετηρία διαφορετικό εσωτερικό δίκαιο- η Επιτροπή και το Δικαστήριο κατέληξαν σε διαμετρικά αντίθετες λύσεις[\[56\]](#).

Εφ' όσον διαπιστωθεί η ύπαρξη διαφοράς σχετικής με κάποιο δικαίωμα, ερευνάται η φύση του τελευταίου. Δεδομένου ότι η έννοια «δικαιώματα και υποχρεώσεις αστικής φύσης» του άρθρου 6 παρ. 1 είναι αυτόνομη[\[57\]](#), το νομικό καθεστώς των διαδίκων, η φύση των κανόνων που διέπουν τη διαφορά και γενικότερα ο νομικός χαρακτηρισμός

κατά το εσωτερικό δίκαιο δεν δεσμεύουν τα όργανα του Στρασβούργου. Όπως είναι γνωστό, το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 6 έχει διευρυνθεί νομολογιακά, στη δε έννοια «δικαιώματα αστικής φύσης» έχουν υπαχθεί επανειλημμένως ζητήματα διοικητικού χαρακτήρα κατά το εσωτερικό δίκαιο[58]. Όσον αφορά ειδικότερα τις υποθέσεις που σχετίζονται με το περιβάλλον, η υπαγωγή τους στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 6 παρ. 1 καθίσταται εφικτή στο μέτρο που συναρτώνται άμεσα ή έμμεσα προς το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, το οποίο είναι αναμφίβολα αστικής φύσης[59].

Εφ' όσον το άρθρο 6 παρ. 1 κριθεί εφαρμοστέο, ερευνάται, επί της ουσίας πλέον, εάν το δικαίωμα στη χρηστή απονομή της δικαιοσύνης έγινε σεβαστό στη συγκεκριμένη περίπτωση. Σε σχέση με υποθέσεις που αφορούσαν περιβαλλοντικά ζητήματα, το Δικαστήριο είχε την ευκαιρία να διαπιστώσει παραβιάσεις της διάταξης αυτής, δεδομένου ότι οι προσφεύγοντες είτε δεν είχαν καν τη δυνατότητα εκ του νόμου να προσβάλουν διοικητικές πράξεις που έθιγαν πτυχές του δικαιώματος στην ιδιοκτησία τους[60], είτε είχαν μεν τη δυνατότητα άσκησης ενδίκου μέσου, πλην όμως οι προβλεπόμενες προϋποθέσεις ήταν τέτοιες που αναιρούσαν στην πράξη το δικαίωμα «πρόσβασης σε δικαστήριο»[61], είτε επικαλούνταν βλάβη λόγω της υπερβολικής αργοπορίας κατά την απονομή της δικαιοσύνης[62]. Σε γενικές γραμμές πρέπει να τονισθεί, ωστόσο, ότι το άρθρο 6 της Σύμβασης προσφέρει περιορισμένη προστασία σε περίπτωση μέτρων ή ενεργειών επιβλαβών για το περιβάλλον, όχι μόνο διότι έχει δικονομικό χαρακτήρα, αλλά κυρίως διότι η εφαρμογή του εξαρτάται, όπως είδαμε, από το περιεχόμενο των κανόνων του εσωτερικού δικαίου.

III. Η συμβολή της υπόθεσης López Ostra

Εάν εξαιρέσει κανείς τις προαναφερθείσες αποφάσεις με βάση το άρθρο 6 της Σύμβασης - οι οποίες αφορούν όμως δικονομικά ζητήματα - η γνώμη της Επιτροπής της 31ης Αυγούστου 1993[63] και στη συνέχεια η απόφαση του Δικαστηρίου της 9ης Δεκεμβρίου 1994 στην υπόθεση López Ostra κατά Ισπανίας είναι οι πρώτες που διαπιστώνουν παραβίαση της ΕΣΔΑ λόγω ρύπανσης του περιβάλλοντος. Τα πραγματικά περιστατικά της συγκεκριμένης υπόθεσης ήταν τέτοια, που δύσκολα θα μπορούσε να είχε αποφευχθεί καταδικαστική απόφαση επί της ουσίας, γι' αυτό και η ισπανική κυβέρνηση επέμεινε ιδιαίτερα στις ενστάσεις της επί του παραδεκτού.

1. Τα πραγματικά περιστατικά[64]

Η προσφεύγουσα κατοικεί στην πόλη Λόρκα της Ισπανίας στην οποία λειτουργούν πολλές βιομηχανίες επεξεργασίας δέρματος. Ορισμένες από αυτές κατασκεύασαν, σε έκταση του δήμου και με επιχορήγηση του κράτους, ένα σταθμό καθαρισμού υδάτων και λυμάτων ο οποίος βρισκόταν σε απόσταση μόλις δώδεκα μέτρων από την οικία της προσφεύγουσας. Ο σταθμός άρχισε να λειτουργεί τον Ιούλιο του 1988, χωρίς την προβλεπόμενη άδεια, προκαλώντας σημαντική μόλυνση του περιβάλλοντος, η οποία δημιούργησε προβλήματα υγείας στους κατοίκους της πόλης και ιδιαίτερα σε εκείνους που ζούσαν στην ίδια συνοικία με την προσφεύγουσα. Κάτω από τις συνθήκες αυτές, η δημοτική αρχή αναγκάστηκε να μεταστεγάσει τους κατοίκους της συγκεκριμένης συνοικίας στο κέντρο της πόλης για διάστημα τριών μηνών και να λάβει κάποια μέτρα για τον περιορισμό της ρύπανσης. Η κατάσταση όμως δεν βελτιώθηκε ουσιωδώς, και μετά την επιστροφή στην κατοικία της η ενδιαφερόμενη προσέφυγε στη δικαιοσύνη με βάση τον ισπανικό νόμο 62/1978 περί προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Ενώπιον του αρμοδίου πρωτοδίκου δικαστηρίου (*Audiencia Territorial*) η προσφεύγουσα επικαλέσθηκε παραβίαση των δικαιωμάτων στην κατοικία και στην ελεύθερη επιλογή κατοικίας, καθώς και προσβολή της φυσικής της ακεραιότητας, της ελευθερίας και της ασφάλειας λόγω της απραξίας της δημοτικής αρχής και ζήτησε από το δικαστήριο να διατάξει τη διακοπή της λειτουργίας του σταθμού. Με απόφαση που εκδόθηκε την 31η Ιανουαρίου του 1989, το δικαστήριο απέρριψε την προσφυγή με το αιτιολογικό ότι η μόλυνση και οι θόρυβοι που προκαλούσε ο σταθμός δεν αποτελούσαν σοβαρό κίνδυνο για την υγεία των οικογενειών που ζούσαν στην περιοχή, αλλά υποβάθμιση της ποιότητας της ζωής τους η οποία δεν ήταν τόσο σημαντική που να συνεπάγεται προσβολή των παραπάνω δικαιωμάτων. Εξ άλλου δεν μπορούσε να καταλογισθεί στο δήμο η ευθύνη για τα προβλήματα από τη λειτουργία του σταθμού, δεδομένου ότι οι δημοτικές αρχές είχαν λάβει μέτρα για το θέμα αυτό.

Η έφεση που ασκήθηκε κατά της απόφασης αυτής απορρίφθηκε από το *Tribunal Supremo* με την από 27ης Ιουλίου 1989 απόφασή του. Το εφετείο έκρινε ότι η πρωτόδικη απόφαση ήταν σύμφωνη προς τις ισχύουσες συνταγματικές διατάξεις περί ασύλου της κατοικίας, δεδομένου ότι κανένα όργανο της δημόσιας εξουσίας δεν είχε παραβιάσει την κατοικία της εφεσιβάλλουσας -η οποία ήταν ελεύθερη να μετακομίσει εάν το επιθυμούσε- ούτε είχε προσβάλει τη φυσική ακεραιότητά της.

Ενώπιον του Συνταγματικού Δικαστηρίου η προσφεύγουσα επικαλέσθηκε παραβίαση των άρθρων 15 (δικαίωμα στη φυσική ακεραιότητα), 18 (δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή και στο άσυλο της κατοικίας), και 19 (δικαίωμα στην ελεύθερη επιλογή κατοικίας) του Ισπανικού Συντάγματος. Στις 26 Φεβρουαρίου 1990, το Συνταγματικό Δικαστήριο απέρριψε την προσφυγή ως προδήλως αβάσιμη, με την αιτιολογία αφ' ενός μεν ότι η προσφεύγουσα δεν είχε επικαλεσθεί ευθέως ενώπιον των τακτικών δικαστηρίων την προσβολή του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή, αφ' ετέρου δε ότι η μόλυνση δεν αποτελούσε, αυτή καθ' εαυτή, παραβίαση του ασύλου της κατοικίας, ούτε προσέβαλλε τη φυσική ακεραιότητά της. Όσον αφορά το δικαίωμα στην ελεύθερη επιλογή κατοικίας, το Συνταγματικό Δικαστήριο της Ισπανίας έκρινε ότι παραβίαση του δικαιώματος αυτού δεν υπήρξε δεδομένου ότι καμμία δημόσια αρχή δεν είχε εκδιώξει την προσφεύγουσα από την οικία της[65].

Κατόπιν αυτών η ενδιαφερόμενη προσέφυγε στην ΕΕΔΑ επικαλούμενη τα άρθρα 8 (δικαίωμα στην κατοικία, στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή) και 3 (απαγόρευση των βασανιστηρίων, της απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης) της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Η προσφυγή κρίθηκε παραδεκτή από την ΕΕΔΑ[66], η οποία, αφού υιοθέτησε την έκθεσή της με βάση το άρθρο 31 της ΕΣΔΑ, παρέπεμψε την υπόθεση στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο στις 8 Δεκεμβρίου 1993, εντός της τρίμηνης προθεσμίας που προβλέπουν τα άρθρα 32 παρ. 1 και 47 της Σύμβασης. Τόσο ενώπιον της Επιτροπής όσο και ενώπιον του Δικαστηρίου η ισπανική κυβέρνηση προέβαλε ενστάσεις επί του παραδεκτού.

2. Οι ενστάσεις επί του παραδεκτού

Οι ενστάσεις αφορούσαν την εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων (άρθρο 26, ΕΣΔΑ) και την ιδιότητα του «θύματος» στο πρόσωπο της προσφεύγουσας κατά την έννοια του άρθρου 25 της Σύμβασης.

α) Η εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων

Όπως έχουν τονίσει επανειλημμένως τα όργανα του Στρασβούργου, καθώς και η Επιτροπή του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, η ratio του κανόνα περί εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων μέσων είναι να δώσει την ευκαιρία στο κράτος να συμμορφωθεί προς τις διεθνείς υποχρεώσεις του ή να επανορθώσει

τυχόν παραβίασή τους στο πλαίσιο της εθνικής έννομης τάξης[67]. Τα ένδικα μέσα των οποίων απαιτείται η εξάντληση πρέπει να είναι διαθέσιμα και αποτελεσματικά[68].

Στην υπόθεση López Ostra, η ισπανική κυβέρνηση, αναφερόμενη στη δεύτερη προϋπόθεση, υποστήριξε ότι δεν έπρεπε να είχε ακολουθηθεί η δικαστική οδός του νόμου 62/1978 για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, διότι επρόκειτο για συνοπτική διαδικασία που είχε ως στόχο να προσφέρει λύσεις σε περιπτώσεις κατάφωρης παραβίασης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και δεν ήταν κατάλληλη για την ενδελεχή εξέταση της νομιμότητας και των επιπτώσεων της λειτουργίας ενός σταθμού καθαρισμού λυμάτων. Η ενδιαφερόμενη έπρεπε να είχε προσφύγει στα ποινικά όσο και στα τακτικά διοικητικά δικαστήρια, των οποίων η αποτελεσματικότητα ήταν αποδεδειγμένη σε ανάλογες περιπτώσεις. Κατά συνέπεια, δεν έπρεπε να θεωρηθεί -κατά την άποψη της ισπανικής κυβέρνησης- ότι είχαν εξαντληθεί τα εσωτερικά ένδικα μέσα, δεδομένου ότι αυτά στα οποία είχε προσφύγει η ενδιαφερόμενη δεν ήταν πρόσφορα[69].

Η άποψη αυτή απορρίφθηκε τόσο από την Επιτροπή όσο και από το Δικαστήριο. Η διαδικασία του νόμου για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων ήταν απλούστερη και ταχύτερη, μπορούσε δε να εξασφαλίσει αποτελεσματική έννομη προστασία, δεδομένου ότι τόσο το πρωτόδικο δικαστήριο (*Audiencia Territorial*) όσο και το εφετείο (*Tribunal Supremo*) ήταν αρμόδια όχι μόνο να διαπιστώσουν την προσβολή των δικαιωμάτων περί των οποίων επρόκειτο, αλλά και να διατάξουν την αναστολή ή και την παύση της λειτουργίας του σταθμού με βάση τις εκθέσεις των εμπειρογνομόνων και σύμφωνα με το αίτημα της προσφεύγουσας. Θα ήταν παράλογο, επομένως, να υποχρεωθεί η αιτούσα να ασκήσει και άλλες προσφυγές και μάλιστα με διαδικασίες βραδύτερες[70].

Η εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων κατά το άρθρο 26 της ΕΣΔΑ δεν συνεπάγεται υποχρέωση για τον προσφεύγοντα να ακολουθήσει όλες τις διαθέσιμες δικαστικές οδούς. Αρκεί να φθάσει έως το τέρμα της μία από αυτές, υπό την προϋπόθεση ότι μπορεί να παράσχει αποτελεσματική έννομη προστασία. Αντίθετη λύση θα ήταν ιδιαίτερα επαχθής και θα κινδύνευε να υποσκάψει το θεσμό της ατομικής προσφυγής ενώπιον των οργάνων του Στρασβούργου. Η απόρριψη της ένστασης της ισπανικής κυβέρνησης επιβεβαιώνει και ενισχύει τη γενικότερη τάση

της νομολογίας της Επιτροπής και του Δικαστηρίου για κατ' οικονομία λύσεις, οι οποίες καθιστούν την προϋπόθεση εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων μέσων λιγότερο επαχθή για τον προσφεύγοντα.

β) Η ιδιότητα του «θύματος»

Σχετικά με την ιδιότητα του «θύματος» στο πρόσωπο της προσφεύγουσας, η ισπανική κυβέρνηση υποστήριξε ότι η ενδιαφερόμενη είχε απωλέσει την ιδιότητα αυτή, ιδίως διότι μετά την κατάθεση της προσφυγής στην ΕΕΔΑ, και συγκεκριμένα το Φεβρουάριο του 1992, ο δήμος της Λόρκα φρόντισε με δική του δαπάνη να εγκαταστήσει την οικογένεια López Ostra σε διαμέρισμα στο κέντρο της πόλης και διότι στη συνέχεια η οικογένεια αυτή μετακόμισε σε άλλο διαμέρισμα, το οποίο είχε αγοράσει στο μεταξύ, ενώ τον Οκτώβριο του 1993 ο σταθμός καθαρισμού λυμάτων έκλεισε με αποτέλεσμα η προσφυγή να καταστεί πλέον άνευ αντικειμένου[71].

Είναι γεγονός ότι, σύμφωνα με πάγια νομολογία της Επιτροπής και του Δικαστηρίου, η ιδιότητα του «θύματος» μπορεί να απωλεσθεί και μετά την κατάθεση της προσφυγής, καθ' όλα τα στάδια της διαδικασίας που προβλέπει η ΕΣΔΑ, υπό τον όρο όμως ότι το κράτος θα έχει ικανοποιήσει πλήρως όλα τα αιτήματα του προσφεύγοντος με βάση τη Σύμβαση[72]. Με άλλα λόγια, το ερώτημα εάν ο προσφεύγων έχει θιγεί προσωπικά από την παραβίαση της ΕΣΔΑ, ούτως ώστε να χαρακτηριστεί ως «θύμα παραβίασης» κατά την έννοια του άρθρου 25, αφορά μεν το παραδεκτό της προσφυγής, μπορεί, ωστόσο, να ανακύψει και σε μεταγενέστερη φάση της διαδικασίας. Η θέση αυτή απορρέει από τον επικουρικό χαρακτήρα της διεθνούς προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Πράγματι, εφ' όσον η παρέμβαση των διεθνών οργάνων προστασίας είναι διορθωτική, είναι εύλογο η πλήρης ικανοποίηση των αιτημάτων του προσφεύγοντος από τις κρατικές αρχές -όποιες και εάν είναι αυτές- να συνεπάγεται την κατάργηση της διαδικασίας ενώπιον των οργάνων του Στρασβούργου.

Το κρίσιμο ερώτημα στην υπόθεση López Ostra ήταν, επομένως, εάν η μετεγκατάσταση της προσφεύγουσας και της οικογένειάς της και η διακοπή λειτουργίας του σταθμού αποτελούσαν πλήρη ικανοποίηση. Η απάντηση της Επιτροπής και του Δικαστηρίου ήταν, προφανώς, αρνητική. Όπως τόνισε ο εκπρόσωπος της Επιτροπής κατά την ακροαματική διαδικασία ενώπιον του ΕΔΔΑ, οι καθυστερημένες αυτές ενέργειες δεν μπορούσαν να στερήσουν ένα πρόσωπο από την

ιδιότητα του θύματος, το οποίο η ρύπανση του περιβάλλοντος για παρατεταμένο χρονικό διάστημα ανάγκασε να εγκαταλείψει την οικία του και στη συνέχεια να αγοράσει νέα. Την άποψη αυτή υιοθέτησε το Δικαστήριο, προσθέτοντας ότι η δυνατότητα επιστροφής της προσφεύγουσας στην αρχική οικία της μετά τη διακοπή λειτουργίας του σταθμού αποτελούσε στοιχείο για τον καθορισμό του ύψους της «δίκαιης ικανοποίησης» κατά το άρθρο 50 της ΕΣΔΑ, χωρίς να επηρεάζει ωστόσο το θέμα της ιδιότητας του θύματος[73].

Πρέπει, συνεπώς, να διακρίνει κανείς με σαφήνεια μεταξύ της πλήρους αποκατάστασης της υλικής και ηθικής βλάβης του προσφεύγοντος από το κράτος - η οποία συνεπάγεται την απόρριψη της προσφυγής ως απαράδεκτης ή την κατάργηση της διαδικασίας σε μεταγενέστερο στάδιο - και της τυχόν μερικής ικανοποίησης, η οποία λαμβάνεται υπόψη για τον προσδιορισμό της αποζημίωσης που επιδικάζει το ΕΔΔΑ.

3. Η ουσία της υπόθεσης

Ενώπιον της Επιτροπής και του Δικαστηρίου του Στρασβούργου, η προσφεύγουσα επικαλέσθηκε τα άρθρα 8 (δικαίωμα στην κατοικία, την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή) και 3 (απαγόρευση των βασανιστηρίων, της απάνθρωπης και εξευτελιστικής μεταχείρισης) της ΕΣΔΑ.

α) Η παραβίαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ και ο καταλογισμός της στην Ισπανία

ι) Σε σχέση με το άρθρο 8, η ισπανική κυβέρνηση προσπάθησε να επαναφέρει εμμέσως την ένσταση περί μη εξάντλησης των εσωτερικών ενδίκων μέσων, υποστηρίζοντας ότι η προσφεύγουσα προσεκόμισε ενώπιον της ΕΕΔΑ σημαντικά στοιχεία -βεβαιώσεις, εκθέσεις εμπειρογνομόνων κλπ. τα οποία δεν είχαν υποβληθεί στα εσωτερικά δικαστήρια[74]. Η Επιτροπή και το Δικαστήριο απέρριψαν το δικονομικό αυτό επιχείρημα με βάση τη φύση της παραβίασης. Σύμφωνα με πάγια νομολογία, όταν πρόκειται για διαρκή παραβίαση[75], τα όργανα του Στρασβούργου μπορούν να λάβουν υπόψη τους αποδεικτικά μέσα και πραγματικά περιστατικά μεταγενέστερα της άσκησης της προσφυγής ή ακόμη και της απόφασης επί του παραδεκτού. Όπως τόνισε το Δικαστήριο στην υπόθεση *Neumeister*, αντίθετη λύση θα αποτελούσε «υπερβολικό φουρμαλισμό», δεδομένου ότι θα οδηγούσε στην άσκηση πολλαπλών προσφυγών με το

ίδιο ουσιαστικά αντικείμενο περιπλέκοντας άσκοπα και, σε τελευταία ανάλυση, παραλύοντας τη λειτουργία των διαδικασιών ενώπιον των οργάνων της ΕΣΔΑ[76].

Εξ άλλου τα συμπληρωματικά στοιχεία τα οποία προσεκόμισε η προσφεύγουσα στην υπόθεση Lopez Ostra κατέτειναν στην επίρρωση των επιχειρημάτων τα οποία είχε προβάλει ενώπιον των εσωτερικών δικαστηρίων, καταδεικνύοντας την ανεπάρκεια των μέτρων που είχε λάβει η δημοτική αρχή. Κυρίως το γεγονός ότι, παρ' όλη τη μερική παύση των εργασιών του σταθμού καθαρισμού λυμάτων στις 9 Σεπτεμβρίου 1988, οι εκπομπές καπνού, οσμών και οι συνεχείς θόρυβοι εξακολούθησαν, καθιστώντας ανυπόφορη τη ζωή της οικογένειάς της και προκαλώντας σοβαρά προβλήματα υγείας στην προσφεύγουσα και τους στενούς συγγενείς της.

Με βάση το σύνολο των στοιχείων του φακέλλου, η ΕΕΔΑ απέρριψε το επιχείρημα της ισπανικής κυβέρνησης σύμφωνα με το οποίο, μετά τις 9 Σεπτεμβρίου 1988, η ποιότητα ζωής γύρω από το σταθμό κατέστη «απόλυτα ικανοποιητική» (sic)[77]. Στην έκθεσή της, της 31ης Αυγούστου 1993, η Επιτροπή κατέληξε ομόφωνα στο συμπέρασμα ότι η μόλυνση του περιβάλλοντος που προκαλούσε ο σταθμός καθαρισμού λυμάτων ξεπερνούσε κάθε ανεκτό όριο - ιδιαίτερα όσον αφορούσε την υγεία της προσφεύγουσας και της οικογένειάς της - και ήταν τέτοιας έκτασης που στερούσε από την προσφεύγουσα τη δυνατότητα απόλαυσης της κατοικίας της και εμπόδιζε την ομαλή οικογενειακή και ιδιωτική της ζωή, αποτελώντας, έτσι, προσβολή του δικαιώματος στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή που αναγνωρίζει και προστατεύει το άρθρο 8 παρ. 1 της Σύμβασης[78]. Η ΕΕΔΑ υπενθύμισε ότι, σύμφωνα με τη νομολογία των οργάνων του Στρασβούργου, η διάταξη αυτή συνεπάγεται, σε ορισμένες περιπτώσεις, υποχρέωση του κράτους να λάβει θετικά μέτρα για την προστασία της ιδιωτικής ζωής και αναφέρθηκε ειδικότερα στην υπόθεση *Rayner κατά Ηνωμένου Βασιλείου*[79]. Είναι αξιοσημείωτο ότι η Επιτροπή δεν θεώρησε καν αναγκαίο να κάνει μνεία της παραγράφου 2 του άρθρου 8, η οποία αφορά τους νόμιμους περιορισμούς που μπορούν να επιβληθούν στην άσκηση του δικαιώματος στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, εκτιμώντας, προφανώς, ότι δεν συνέτρεχε κανείς από τους λόγους που αναφέρονται στη διάταξη αυτή. Παρατηρείται, ωστόσο, ότι η Επιτροπή απέφυγε να χαρακτηρίσει ευθέως τα συγκεκριμένα πραγματικά περιστατικά ως προσβολή του δικαιώματος στην κατοικία.

Το Δικαστήριο κατέληξε, ομόφωνα και αυτό, στο συμπέρασμα ότι υπήρξε παραβίαση

του άρθρου 8, ακολούθησε, όμως, διαφορετικό σκεπτικό. Το ΕΔΔΑ τόνισε κατ' αρχήν ότι η εκτεταμένη ρύπανση του περιβάλλοντος μπορεί να επηρεάσει τη φυσική κατάσταση του ατόμου και να του στερήσει τη δυνατότητα απόλαυσης της κατοικίας του προσβάλλοντας, έτσι, την ιδιωτική και οικογενειακή ζωή, χωρίς να θέσει απαραίτητα σε κίνδυνο την υγεία του προσφεύγοντος. Σε αντίθεση με την Επιτροπή, το Δικαστήριο δεν βασίστηκε αποκλειστικά και μόνο στο άρθρο 8 παρ. 1.

Ακολουθώντας λιγότερο ξεκάθαρη συλλογιστική, αποφάνθηκε ότι οι εφαρμοζόμενες αρχές είναι παραπλήσιες, είτε το ζήτημα εξετασθεί από την οπτική γωνία των θετικών υποχρεώσεων του κράτους με βάση την παράγραφο 1 του άρθρου 8 είτε από την άποψη των νομίμων περιορισμών που προβλέπει η παράγραφος 2. Και στις δύο περιπτώσεις πρέπει να επιτευχθεί ισορροπία μεταξύ των ανταγωνιστικών συμφερόντων του ατόμου και του κοινωνικού συνόλου, το δε κράτος διαθέτει οπωσδήποτε ορισμένα περιθώρια εκτίμησης. Εξ άλλου, ακόμη και σε σχέση με τις θετικές υποχρεώσεις που προκύπτουν από την παράγραφο 1, οι περιοριστικοί λόγοι που αναφέρονται στην παράγραφο 2 του άρθρου 8 μπορούν να επηρεάσουν την αναζήτηση της επιδιωκόμενης ισορροπίας[80]. Η προσέγγιση αυτή φαίνεται αρκετά ασαφής και αφηρημένη, πολύ περισσότερο που στη συγκεκριμένη υπόθεση δεν ετίθετο ουσιαστικά θέμα «ανταγωνιστικών συμφερόντων» της προσφεύγουσας και του κοινωνικού συνόλου. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι το Δικαστήριο απέφυγε να αναφέρει ρητά κάποιον από τους λόγους που δικαιολογούν, κατά το άρθρο 8 παρ. 2, επέμβαση δημόσιας αρχής στην άσκηση του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή και ειδικότερα την οικονομική ευημερία της χώρας, την οποία συνήθως επικαλούνται τα κράτη σε παρεμφερείς υποθέσεις.

Όσον αφορά τα δικαιώματα που αναγνωρίζει το άρθρο 8, το Δικαστήριο έκρινε ότι παραβιάστηκε όχι μόνον το δικαίωμα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή -όπως είχε αποφανθεί η Επιτροπή- αλλά και το δικαίωμα στην κατοικία[81]. Από την απόφαση αυτή καθίσταται σαφές ότι το δικαίωμα στο σεβασμό της κατοικίας κατά το άρθρο 8 παρ. 1 της ΕΣΔΑ δεν ταυτίζεται με την κλασική έννοια του «ασύλου της κατοικίας», που «έγκειται στο ότι σε κανένα κρατικό όργανο δεν επιτρέπεται να εισέλθει στην εν γένει «κατοικία» χωρίς τη συγκατάθεση -την ελεύθερη και σαφώς παρεχομένη, και όχι απλώς τεκμαιρόμενη- του ενοίκου, δηλαδή χωρίς ή παρά τη θέλησή του, παρά μόνον «όταν και όπως ο νόμος ορίζει»[82].

Το δικαίωμα στην κατοικία κατά το άρθρο 8 παρ. 1 της ΕΣΔΑ είναι «αυτόνομη

έννοια», το περιεχόμενο της οποίας είναι σαφώς ευρύτερο από εκείνο του ασύλου της κατοικίας. Το δικαίωμα στην κατοικία δεν παραβιάζεται μόνον με την αυθαίρετη είσοδο και παραμονή στην κατοικία των κρατικών οργάνων, αλλά και με άλλους τρόπους[83], μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται η σοβαρή ρύπανση του περιβάλλοντος χώρου. Πρόκειται αναμφισβήτητα για τη σημαντικότερη συμβολή της απόφασης López Ostra στην ερμηνεία του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, συμβολή που αξίζει να τονισθεί ιδιαίτερα, δεδομένου ότι ανοίγει νέους ορίζοντες στην εφαρμογή της διάταξης αυτής και μάλιστα σε έναν τομέα -την προστασία του περιβάλλοντος- στον οποίο η νομολογία των οργάνων του Στρασβούργου ήταν, σε γενικές γραμμές, διστακτική.

ii) Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο χειρισμός από την Επιτροπή και το Δικαστήριο του προβλήματος του καταλογισμού (imputation) στην Ισπανία της παραβίασης του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, *conditio sine qua non* για την ύπαρξη διεθνούς ευθύνης του κράτους κατά το γενικό διεθνές δίκαιο. Τόσο η Επιτροπή όσο και το Δικαστήριο επεσήμαναν κατ' αρχήν ότι οι ισπανικές αρχές δεν ευθύνονταν ευθέως για την παραβίαση αυτή δεδομένου ότι το σταθμό καθαρισμού λυμάτων εκμεταλλευόταν ιδιωτική εταιρεία. Η διαπίστωση αυτή αποτελεί εφαρμογή αρχής του δημοσίου διεθνούς δικαίου σύμφωνα με την οποία «δεν θεωρείται κρατική ενέργεια κατά το διεθνές δίκαιο η συμπεριφορά προσώπου ή ομάδας προσώπων που δεν δρουν για λογαριασμό του Κράτους»[84].

Η αρχή αυτή δεν επηρεάζει, ωστόσο, την ευθύνη του κράτους από την παράλειψη οργάνων που ασκούν δημόσια εξουσία να απαγορεύσουν ή να λάβουν τα αναγκαία μέτρα, ώστε να εμποδίσουν πράξεις ιδιωτών. Με άλλα λόγια, η συμπεριφορά προσώπων που δεν δρουν για λογαριασμό του κράτους δεν επισύρει, αυτή καθ' εαυτή, τη διεθνή ευθύνη του τελευταίου. Το κράτος μπορεί να ευθύνεται όμως για ενέργειες των οργάνων του σε συνάρτηση με πράξεις ιδιωτών. Ο εθιμικός αυτός κανόνας -η ακριβής ερμηνεία του οποίου αποτέλεσε αντικείμενο έντονης θεωρητικής διαμάχης- είναι σήμερα γενικά αποδεκτός[85].

Τον παραπάνω κανόνα εφάρμοσαν, χωρίς να τον αναφέρουν ρητά, η ΕΕΔΑ και το ΕΔΔΑ στην υπόθεση López Ostra. Τα όργανα του Στρασβούργου επεσήμαναν πράγματι ότι ο δήμος της Λόρκα επέτρεψε την εγκατάσταση του σταθμού σε έκταση που του ανήκε και ότι το ισπανικό κράτος επιχορήγησε την κατασκευή του. Εξ άλλου, το δημοτικό

συμβούλιο, παρ' όλο που έλαβε ορισμένα προσωρινά μέτρα για τη βελτίωση της κατάστασης, ανέχθηκε τη λειτουργία του σταθμού, και μάλιστα χωρίς την προβλεπόμενη άδεια, η δε κεντρική διοίκηση δεν προέβη στις απαραίτητες θετικές ενέργειες. Οι δικαστικές αρχές, τέλος, ενώ ήταν αρμόδιες να διατάξουν την παύση λειτουργίας του σταθμού, απέρριψαν τις σχετικές προσφυγές εκτιμώντας ότι η λειτουργία αυτή, αν και επιβλαβής για την υγεία και την ποιότητα ζωής της αιτούσας, δεν αποτελούσε προσβολή των θεμελιωδών δικαιωμάτων της[86]. Η σαφήνεια της θέσης της Επιτροπής και του Δικαστηρίου συμβάλλει αναμφισβήτητα στην εδραίωση του προαναφερθέντος διεθνούς εθιμικού κανόνα.

β) Η μη παραβίαση του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ

Εκτός από το άρθρο 8 της Σύμβασης, η προσφεύγουσα επικαλέσθηκε το άρθρο 3[87] ισχυριζόμενη ότι τα πραγματικά περιστατικά που αναφέρθηκαν παραπάνω είχαν τέτοια βαρύτητα και της δημιούργησαν τόση ψυχολογική πίεση, ώστε θα έπρεπε να χαρακτηρισθούν ως εξευτελιστική μεταχείριση υπό την έννοια της τελευταίας αυτής διάταξης. Είναι γεγονός ότι η σοβαρή μορφή της κακής μεταχείρισης αποτελεί το καθοριστικό στοιχείο για τη διαπίστωση τυχόν παραβίασης του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ, καθώς και ότι το πεδίο εφαρμογής του άρθρου αυτού έχει διευρυνθεί νομολογιακά, ιδίως όσον αφορά την έννοια της «εξευτελιστικής μεταχείρισης»[88]. Παρ' όλα αυτά η διαπίστωση από τα όργανα του Στρασβούργου ότι υπήρξε όντως παραβίαση του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ εξακολουθεί να απαντάται σχετικά σπάνια στη νομολογία και αφορά περιπτώσεις κακής μεταχείρισης πολύ σοβαρότερες από τη συγκεκριμένη, ιδίως κρατουμένων, αλλοδαπών που πρόκειται να εκδοθούν ή να απελαθούν σε χώρες όπου κινδυνεύει η ζωή ή η φυσική τους ακεραιότητα[89], κλπ.

Έτσι ερμηνεύεται η στάση των οργάνων του Στρασβούργου, τα οποία απορρίπτοντας ομόφωνα τους ισχυρισμούς της προσφεύγουσας με βάση το άρθρο 3, επεσήμαναν απλώς ότι οι συνθήκες διαβίωσής της για ορισμένα χρόνια ήταν οπωσδήποτε δύσκολες, αλλά δεν ξεπερνούσαν τα όρια σοβαρότητας, ώστε να χαρακτηρισθούν ως «εξευτελιστική μεταχείριση»[90]. Ας σημειωθεί ότι την ίδια τύχη, όσον αφορά τους ισχυρισμούς με βάση το άρθρο 3, είχαν και άλλες προσφυγές που σχετιζονταν με περιβαλλοντικά θέματα[91]. Φαίνεται, επομένως, ότι η υποβάθμιση της ποιότητας ζωής λόγω ρύπανσης του περιβάλλοντος δεν μπορεί να υπαχθεί στο πεδίο εφαρμογής της διάταξης αυτής.

IV. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η υπόθεση López Ostra συγκαταλέγεται ασφαλώς μεταξύ των σημαντικών υποθέσεων που εξέτασαν η Ευρωπαϊκή Επιτροπή και το Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Η συμβολή των οργάνων του Στρασβούργου στην υπόθεση αυτή έγκειται κυρίως στη διασταλτική ερμηνεία των αυτονόμων εννοιών «ιδιωτική και οικογενειακή ζωή» και ιδιαιτέρως στο ότι το Δικαστήριο αναγνώρισε ρητά ότι η σοβαρή μόλυνση του περιβάλλοντος αποτελεί προσβολή του δικαιώματος στην κατοικία, δικαίωμα το οποίο έχει σαφώς ευρύτερο περιεχόμενο από την έννοια του ασύλου της κατοικίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ο χειρισμός των θεμάτων της ιδιότητας του «θύματος» αφ' ενός και του καταλογισμού της παραβίασης του άρθρου 8 στο κράτος αφ' ετέρου. Τα ζητήματα αυτά, παρ' όλο που φαίνονται τεχνικά από πρώτη άποψη, έχουν ξεχωριστή σημασία στο πεδίο της περιβαλλοντικής προστασίας δεδομένου ότι η ρύπανση του περιβάλλοντος οφείλεται, τις περισσότερες φορές, σε φορείς του ιδιωτικού τομέα, ο δε κύκλος των θιγομένων προσώπων δεν είναι πάντοτε σαφής. Καθίσταται προφανές, επομένως, ότι η διεύρυνση της ιδιότητας του «θύματος» κατά το άρθρο 25 της ΕΣΔΑ και η αναγνώριση, με βάση το άρθρο 8 της Σύμβασης, της νομικής υποχρέωσης του κράτους να λαμβάνει μέτρα για την πρόληψη και την καταστολή της ρύπανσης του περιβάλλοντος επεκτείνουν τις δυνατότητες διορθωτικής παρέμβασης των οργάνων του Στρασβούργου.

Όπως προκύπτει από την εξέλιξη της νομολογίας, εκτός από το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ και άλλες διατάξεις μπορούν να αποτελέσουν τη νομική βάση προσφυγών που αφορούν περιβαλλοντικά ζητήματα. Διαφαίνεται, πράγματι, η τάση διασταλτικής ερμηνείας του άρθρου 2 της Σύμβασης, ούτως ώστε το δικαίωμα στη ζωή να καλύψει και τις περιπτώσεις αμέσου και σοβαρού κινδύνου για τη ζωή και την υγεία λόγω ρύπανσης του περιβάλλοντος. Εξ άλλου, οι επιπτώσεις της υποβάθμισης του περιβάλλοντος στην οικονομική αξία της ιδιοκτησίας εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου του 1952. Όσον αφορά το δικαίωμα στη χρηστή απονομή της δικαιοσύνης, οι υποθέσεις που σχετίζονται με το περιβάλλον μπορούν να υπαχθούν στο άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, στο μέτρο που συναρτώνται άμεσα ή έμμεσα προς το δικαίωμα στην ιδιοκτησία, το οποίο είναι οπωσδήποτε «αστικής φύσης» κατά την έννοια της διάταξης αυτής.

Παρ' όλα αυτά, τα περιθώρια αποτελεσματικής παρέμβασης των οργάνων του

Στρασβούργου στο πεδίο της προστασίας του περιβάλλοντος εξακολουθούν να είναι σχετικώς περιορισμένα. Αυτό οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στο γεγονός ότι η όλη σύλληψη και δομή της ΕΣΔΑ είναι ατομοκεντρική, ενώ η προστασία του περιβάλλοντος δεν αφορά μόνον -ούτε κυρίως- συγκεκριμένα άτομα, αλλά το κοινωνικό σύνολο. Το κείμενο της ΕΣΔΑ έχει, βεβαίως, τέτοια δυναμική που του επιτρέπει να καλύπτει και περιπτώσεις τις οποίες οι συντάκτες του δεν είχαν, πιθανότατα, ούτε καν φαντασθεί. Ο μηχανισμός προστασίας του Στρασβούργου προσφέρει και άλλες δυνατότητες οι οποίες, προς το παρόν, έχουν μείνει ανεκμετάλλευτες, όπως, για παράδειγμα, η λήψη προσωρινών μέτρων σε περίπτωση κινδύνου εκτεταμένης ρύπανσης του περιβάλλοντος. Ωστόσο η προσθήκη, σε νέο πρόσθετο Πρωτόκολλο, συγκεκριμένης διάταξης που να αναφέρεται, ευθέως πλέον, στην περιβαλλοντική προστασία θα έδινε τη δυνατότητα στα όργανα της ΕΣΔΑ να συμβάλουν αποφασιστικά στον τομέα αυτό, η σημασία του οποίου έχει καταστεί σήμερα αυταπόδεικτη.

[1]. *X. Y. v. Federal Republic of Germany*, Appl. 7407/76, 13.5.1976, Decisions and Reports (D.R.) 5, σ. 161.

[2]. Βλ. π.χ. *Soering Case*, ΕΔΔΑ, 7.7.1989. Σειρά Α' 161, σ. 40.

[3]. «Αυτονομία σημαίνει ότι έννοια που περιλαμβάνεται στη Σύμβαση δεν ερμηνεύεται αναγκαία με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο ερμηνεύεται στο εσωτερικό δίκαιο των καθεκαστα κρατών», *Ε. Ρούκουνα*, Διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, 1995, σ. 132. Βλ. επίσης *W.J. Ganshof van der Meersch*, Le caractère «autonome» des termes et la «marge d'appréciation» des gouvernements dans l'interprétation de la CEDH, στο: *Mlanges en l'honneur de G.J. Wiarda*, 1988, σ. 201, *F. Matscher*, Methods of Interpretation of the Convention, στο: *The European System for the Protection of Human Rights* (R.St.J. Macdonald, F. Matscher, H. Petzold, eds), 1993, σ. 63, 70 επ.

_[4]. Βλ. π.χ. *Soering Case*, όπ.π., σ. 34.

_[5]. Για την προβληματική αυτή βλ. κυρίως *Γ. Παπαδημητρίου*, Το περιβαλλοντικό Σύνταγμα. Θεμελίωση, περιεχόμενο και λειτουργία, *Νόμος και Φύση*, τ. 1 (1994), σ. 375, 381 επ., του ιδίου, Η συνταγματική προστασία του περιβάλλοντος: ορισμένες νέες πτυχές, στο: *Ιδρυμα Μαραγκοπούλου για τα δικαιώματα του ανθρώπου, Χρονικά (Τ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, επιμ.)*, 1991, σ. 70, *Γ. Σιούτη*, Η συνταγματική κατοχύρωση της προστασίας του περιβάλλοντος, 1985, σ. 37 επ., *Α.Ι. Τάχου*, Δίκαιο προστασίας του περιβάλλοντος, 4η έκδ. 1995, *Α. Καλλία-Αντωνίου*, Οι υποχρεώσεις της Ελλάδας και τα δικαιώματα των ελλήνων πολιτών από την κοινοτική νομοθεσία για την προστασία του περιβάλλοντος, 1987, σ. 209 επ., *Δ.Σ. Νίκα*, Η νομική προβληματική της προστασίας του περιβάλλοντος, 1985, σ. 29 επ., *Α. Kiss*, Droit international de l' environnement, 1989, σ. 20 επ., *M. Prieur*, Droit de l' environnement, 1991, σ. 131 επ., *D. Shelton*, Human Rights, Environmental Rights and the Rights to Environment, *Stanford Journal of International Law*, 1991, σ. 103, *R. Desgagné*, Integrating Environmental Values in to the European Convention on Human Rights (ECHR), *American Journal of International Law*, 1995, σ. 263, *M. Djeant-Pons*, Le droit de l' homme à l' environnement et la Convention européenne de sauve garde des droits de l' homme et des libertés fondamentales (CEDH), στο: *Liber amicorum M.-A. Eissen*, 1995, σ. 79, *A. Kley-Struller*, Der Schutz der Umweltdurch die Europäische Menschenrechtskonvention, *Europäische Grundrechte Zeitschrift*, 1995, σ. 507.

_[6]. Declaration on the Human Environment (16.6.1972), 1η αρχή, στο: *International Legal Materials*, 1972, σ. 1416.

_[7]. Rio Declaration on Environment and Development (13.6.1992), 1η αρχή, στο: *International Legal Materials*, 1992, σ. 876. Βλ. και *S.P. Johnston*, The Earth Summit. The United Nations Conference on Environment and Development, 1993, *Π. Γρηγορίου - Γ. Σαμιώτη - Γρ. Τσάλτα*, Η Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών (Rio de Janeiro) για το περιβάλλον και την ανάπτυξη. Νομική και θεσμική διάσταση, 1993.

_[8]. U.N. Doc. A/CONF. 157/23 (12.7.1993), μέρος Ι, § 11.

_[9]. U.N. Doc. A/CONF. 166/9 (19.4.1995), παράρτημα Ι, § 6, παράρτημα ΙΙ, § 4 *in fine*.

_[10]. A/Res. 44/25, 20.11.1989, στο: United Nations, Human Rights. A Compilation of International Instruments, vol. I (First Part), Universal Instruments, 1994, σ. 174.

_[11]. 27.6.1981, άρθρο 24, στο: International Legal Materials, 1982, σ. 58.

_[12]. 14.11.1988, άρθρο 11, στο: International Legal Materials, 1989, σ. 156.

_[13]. Είναι χαρακτηριστικό ότι τόσο η Διακήρυξη του Ρίο όσο και εκείνη της Κοπεγχάγης δεν αναγνωρίζουν με σαφήνεια τέτοιο δικαίωμα (βλ. υποσ. 7 και 9). Για την προβληματική αυτή βλ. κυρίως A. Kiss, Concept and Possible Implications of the Right to Environment, στο: Human Rights in the Twenty-First Century: A Global Challenge (K. and P. Mahoney, eds), 1993, σ. 551, D. Shelton, όπ.π., M. Thorne, Establishing Environment as a Human Right, Denver Journal of International Law and Policy, 1991, σ. 310, Ph. Cullet, Definition of an Environmental Right in a Human Rights

Context, Netherlands Quarterly of Human Rights, 1995/1, σ. 25, *S. Prakash*, The Right to the Environment. Emerging Implications in Theory and Praxis, *ibid.*, 1995/4, σ. 403. Βλ. Επίσης την Déclaration Universelle des droits de l'homme des générations futures, άρθρα 1, 9 στο: Les droits de l'homme pour les générations futures, Réunion d'experts UNESCO - Equipe Cousteau, 1994, σ. 99.

[14]. Σειρά Α' 192, σ. 16.

[15]. ΕΔΔΑ, 9.12.1994, Σειρά Α' 303-C, σ. 56.

[16]. Για την προβληματική του καταλογισμού παραβιάσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο κράτος βλ. *H. Dipla*, La responsabilité de l'Etat pour violation des droits de l'homme - Problèmes d'imputation, 1994.

[17]. Βλ. *R. Desgagé*, όπ.π., σ. 267. Για διασταλτική προσέγγιση του δικαιώματος στη ζωή βλ. επίσης *B.G. Ramcharan*, The Concept and Dimensions of the Right to Life, στο: The Right to Life in International Law (B.G. Ramcharan ed.), 1985, σ. 1 επ., *P.-H. Imbert*, Droits des pauvres, pauvre(s) droit(s)? *Revue du droit public*, 1989, σ. 739, 747-748.

[18]. Case 7615 (Brazil), *Interamerican Yearbook on Human Rights*, 1985, σ. 264 επ., 279.

_[19]. Π.Δ. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα Α΄, 1991, σ. 198.

_[20]. Observation générale 6(16), rapport du Comité des droits de l' homme, Nations Unies, Doc. A/37/40 (1982), σ. 104, παρ. 5.

_[21]. Κατά την έκφραση του Ε. Ρούκουνα, όπ.π., σ. 81.

_[22]. *Dr. S. v. Federal Republic of Germany*, Appl. 715/60, 5.8.1960 (αδημοσίευτη), *X.Y. v. Federal Republic of Germany*, όπ.π. (υποσ. 1), *Association X. v. United Kingdom*, Appl. 7154/75, 12-7-1978, D.R. 14, σ. 31.

_[23]. *Anna Maria Guerra and 39 other women v. Italy*, Appl. 14967/89, 6.7.1995 (αδημοσίευτη).

_[24]. Όπ.π. (υποσ. 22), D.R. 14, σ. 36.

_[25]. *Arrondelle v. United Kingdom*, Appl. 7889/77, 15.7.1980, D.R. 19, σ. 186, *F.W. Baggs v. United Kingdom*, Appl. 9310/81, 16.10.1985, D.R. 44, σ. 13, *Powell and Rayner v. United Kingdom*, ΕΔΔΑ, 21.2.1990, ΣειράΑ΄ 172.

_[26]. *G. Vearncombe, W. Herbst, L. Clemens, E. Spielhagen v. United Kingdom and Federal Re-public of Germany*, Appl. 12816/87, 18.1.1989, D.R. 59, σ. 186.

_[27]. *S. v. France*, Appl. 13728/88, 17.5.1990, D.R. 65, σ. 250.

_[28]. *Arrondelle v. United Kingdom*, Appl. 7889/77, 13.5.1982, D.R. 26, σ. 5 (έκθεση της ΕΕΔΑ περί φιλικού διακανονισμού), *F.W. Baggs v. United Kingdom*, Appl. 9310/81, 8.7.1987, D.R. 52, σ. 29 (έκθεση της ΕΕΔΑ περί φιλικού διακανονισμού).

_[29]. Σύμφωνα με το άρθρο 27 παρ. 2, ΕΣΔΑ: «Η Επιτροπή θα θεωρήσει ως απαράδεκτον πάσαν αίτησιν υποβληθείσαν κατά το άρθρον 25, εάν θεωρήσει ότι η αίτησις είναι (...) εκδήλως αβάσιμος (...)». Βλ. σχετικά Σ. Περράκη, Η διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Περιφερειακά θεσμικά συστήματα, 1984, σ. 158 επ., T. Zwart, *The Admissibility of Human Rights Petitions*, 1994, σ. 144 επ.

_[30]. *M.A. Rayner v. United Kingdom*, Appl. 9310/81, 16.7.1986, D.R. 47, σ. 5, 23.

_[31]. *Ibid.*, σ. 22, *G. Vearncombe, W. Herbst, L. Clemens, E. Spielhagen v. United Kingdom and Federal Republic of Germany*, όπ.π., D.R. 59, σ. 207, *F.W. Baggs v. United Kingdom*, όπ.π., D.R. 44, σ. 20, *Arrondelle v. United Kingdom*, όπ.π., D.R. 19, σ. 199.

_[32]. Όπ.π., σ. 193.

_[33]. *S. v. France*, όπ.π., D.R. 65, σ. 256.

_[34]. Όπ.π. βλ. και *M.A. Rayner v. United Kingdom*, όπ.π., D.R. 47, σ. 22.

_[35]. *Marckx Case*, ΕΔΔΑ, 13.6.1979, Σειρά Α΄ 31, σ. 15. βλ. σχετικά *C. Russo*, σχόλιο του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, στο: *La Convention européenne des droits de l'homme. Commentaire article par article* (L.-E., Pettiti, E. Decaux, P.-H. Imbert dir.), 1995, σ. 307 επ., *I. Μυλωνά*, Η πρόσφατη νομολογία του ΕΔΔΑ, Βιβλιοθήκη «Υπεράσπισης», 1995, σ. 221 επ.

_[36]. Για την αρχή αυτή βλ. τη Διακήρυξη και το Πρόγραμμα Δράσης της Παγκόσμιας Διάσκεψης της Βιέννης για τα ανθρώπινα δικαιώματα (14-25 Ιουνίου 1993), U.N. Doc. A/CONF. 157/23, μέρος I, § 5, *N. Valticos*, *La notion des droits de l'homme en droit international*, στο: *Le droit international au service de la paix, de la justice et du*

développement, Mélanges M. Virally, 1991, σ. 483, 484-485, του ιδίου, Les diverses formes de la protection des droits de l'homme en Europe, στο: Hacia un nuevo orden internacional y europeo, Homenaje al Profesor M. Díez de Velasco, 1993, σ. 793, 795, Α. Μάνεση, Συνταγματικά Δικαιώματα, α' Ατομικές ελευθερίες, 1982, σ. 23 επ., Γ. Κασιμάτη, Συνταγματικό Δίκαιο II: Οι λειτουργίες του κράτους, 1980, σ. 155, Δ. Θ. Τσάτσου, Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ', Θεμελιώδη Δικαιώματα, Ι. Γενικό Μέρος, 1988, σ. 216 επ.

_[37]. *Airey Case*, ΕΔΔΑ, 9.10.1979, ΣειράΑ' 32, σ. 15.

_[38]. *Powell and Rayner*, όπ.π., Σειρά Α' 172, σ. 18-19.

_[39]. Βλ. Κυρίως Γ. Μητσόπουλου, Η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων κατ' άρθρον 1 του πρώτου προσθέτου Πρωτοκόλλου της Συμβάσεως της Ρώμης, Το Σύνταγμα, 1987, σ. 217, Ε. Ρούκουνα, όπ.π., σ. 197 επ., W. Peukert, Protection of Ownership under Article 1 of First Protocol to the ECHR, Human Rights Law Journal, 1981, σ. 37, L. Sermet, La CEDH et le droit de proprieti, 1991, H. Schermers, The International Protection of the Right of Property, στο: Mélanges G.J. Wiarda, 1988, σ. 565, L. Condorelli, σχόλιο του άρθρου 1, στο: La CEDH, όπ.π. (υποσ. 35), σ. 971, G. Cohen-Jonathan, La Convention européenne des droits de l'homme, 1989, σ. 521 επ., J.A. Frowein, The Protection of Property, στο: The European System, όπ.π. (υποσ. 3), σ. 515.

_[40]. D.R. 47, σ. 24. Βλ. και *S. v. France*, όπ.π., D.R. 65, σ. 255.

_[41]. Κατά το αγγλικό κείμενο: «Every natural or legal person is entitled to the peaceful enjoyment of his possessions», ενώ κατά το γαλλικό: «Toute personne physique ou morale a droit au respect de ses biens».

_[42]. Ομοίως *R. Desgagni*, όπ.π., σ. 277-278.

_[43]. *S. v. France*, όπ.π., D.R. 65, σ. 256.

_[44]. Βλ. π.χ. *Olson Case*, ΕΔΔΑ, 24.3.1988, Σειρά Α΄ 130, σ. 31 και την πλούσια νομολογία που αναφέρει ο V. Coussirat-Cousture στο σχόλιο του άρθρου 8 παρ. 2, στο: *La CEDH*, όπ.π. (υποσ. 35), σ. 337 επ.

_[45]. Βλ. *R. St. J. Macdonald*, *The Margin of Appreciation*, στο: *The European System*, όπ.π. (υποσ. 3), σ. 83, 108 επ.

_[46]. *Case of Sporrang and Lönnroth*, ΕΔΔΑ, 23.9.1982, Σειρά Α΄ 52, σ. 25 επ.

_[47]. Βλ. π.χ. *Case of James and others*, ΕΔΔΑ, 21.2.1986, Σειρά Α΄ 98, σ. 36, *Case of Lithgow and others*, ΕΔΔΑ, 8.7.1986, Σειρά Α΄ 102, σ. 50-51.

_[48]. *S. v. France*, όπ.π., D.R. 65, σ. 256.

_[49]. *M. Herrick v. United Kingdom*, Appl. 11185/84, 11.3.1985, D.R. 42, σ. 275, *U. Lundquist v. Sweden*, Appl. 10911/84, 7.7.1986, D.R. 48, σ. 141, *M. Deven v. Sweden*, Appl. 12570/86, 18.1. 1989, D.R. 59, σ. 127.

_[50]. *Fredin Case*, EDDA, 18.1.1991, Σειρά Α; 192, σ. 16 επ.

_[51]. Όπ.π., σ. 17.

_[52]. Βλ. *Arrondelle v. United Kingdom*, όπ.π., *Zimmermann and Steiner v. Switzerland*, ΕΔΔΑ, 13.7.1983, Σειρά Α΄ 66, σ. 10 επ., *F.W. Baggs v. United Kingdom*, όπ.π., *G. Vearncombe, W. Herbst, L. Clemens, E. Spielhagen v. United Kingdom and Federal Republic of Germany*, όπ.π., *C. Braunerhielm v. Sweden*, Appl. 11764/85, 9.3.1989 (αδημοσίευτη), *Powell and Rayner*, όπ.π., *L. and G. Zander v. Sweden*, ΕΔΔΑ, 25.11.1993, Σειρά Α΄ 279 Β, σ. 38 επ., *Oerlemans v. The Netherlands*, ΕΔΔΑ, 27.11.1991, Σειρά Α΄ 219, σ. 20 επ., *De Geouffre de la Pradelle v. France*, ΕΔΔΑ, 16.12.1992, Σειρά Α΄ 253 Β, σ. 40 επ.

_[53]. *Zander v. Sweden*, όπ.π., σ. 38. Βλ. και *Skärby v. Sweden*, ΕΔΔΑ, 28.6.1990, ΣειράΑ 180 Β, σ. 36, *Kraska v. Switzerland*, ΕΔΔΑ, 19.4.1993, ΣειράΑ´ 254 Β, σ. 48.

_[54]. *F.W. Baggs v. United Kingdom*, όπ.π., D.R. 44, σ. 20 επ., *Powell and Rayner*, όπ.π., Σειρά Α´ 172, σ. 15 επ. Βλ. και *F.J. Hampson*, *Restrictions on Rights of Action and the ECHR: The Case of Powell and Rayner*, *British Yearbook of International Law* 1990, σ. 279.

_[55]. Όπως το χαρακτηρίζει ο *R. Desgagné*, όπ.π., σ. 292.

_[56]. Πρβλ. *F.W. Baggs*, όπ.π., και *Powell and Rayner*, όπ.π. (με αφετηρία το δίκαιο του Ηνωμένου Βασιλείου) και *Zimmermann and Steiner*, όπ.π. (με βάση το ελβετικό δίκαιο).

_[57]. Για τον ορισμό των αυτονόμων εννοιών βλ. υποσ. 3.

_[58]. Βλ. σχετικά *E. Ρούκουνα*, όπ.π., σ. 158 επ., *O. Jacot-Guillarmod*, *Rights related to Good Administration of Justice (article 6)*, στο: *The European System*, όπ.π., σ. 381,

389 επ., *A. Grotrian*, Article 6 of the ECHR, The Right to a Fair Trial, 1994, σ. 15 επ., *P. van Dijk, G.J.H. van Hoof*, Theory and Practice of the ECHR, 1990, σ. 295 επ., *G. Cohen-Jonathan*, όπ.π., σ. 396 επ., *J. Velu, R. Ergec*, La CEDH, 1990, σ. 380 επ.

_[59]. *Zander v. Sweden*, όπ.π., σ. 40, *Oerlemans v. The Netherlands*, όπ.π., σ. 20-21, *Zimmermann and Steiner*, όπ.π., σ. 10, *De Geouffre de la Pradelle*, όπ.π., σ. 41 επ.

_[60]. *Zander v. Sweden*, όπ.π., σ. 41 επ.

_[61]. *De Geouffre de la Pradelle*, όπ.π., σ. 43.

_[62]. *Zimmermann and Steiner*, όπ.π., σ. 13.

_[63]. Σειρά Α΄ 303 C, σ. 60 επ.

_[64]. Είναι γνωστό ότι τα διεθνή δικαιοδοτικά όργανα θεωρούν ως πραγματικά περιστατικά (facts) και τις αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων, καθώς και την εθνική νομοθεσία.

_[65]. Σειρά Α΄ 303 C, σ. 43 επ.

_[66]. Appl. 16798/90, 8.7.1992.

_[67]. Βλ. π.χ. *De Wilde, Ooms and Versyp*, ΕΔΔΑ, 18.6.1971, Σειρά Α΄ 12, σ. 29, *Saïdi v. France*, ΕΔΔΑ, 20.9.1993, Σειρά Α΄ 261 C, σ. 55, *D. McGoldrick*, The Human Rights Committee, 1991, σ. 187 επ.

_[68]. Βλ. σχετικά *E. Ρούκουνα*, όπ.π., σ. 41 επ., 118 επ., *Σ. Περράκη*, όπ.π., σ. 152 επ., *N. Κουτρομπή*, Η εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων ως προϋπόθεση του παραδεκτού της ατομικής προσφυγής, Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (Τ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, επιμ.) Χρονικά, 1991, σ. 25 επ., *T. Zwart*, όπ.π., σ. 187 επ., *J. Delbrück*, The Exhaustion of Local Remedies Rule and the International Protection of Human Rights, *Festschrift für K.-J. Partsch*, 1989, σ. 213.

_[69]. Σειρά Α΄ 303 C, σ. 51.

_[70]. Όπ.π., σ. 52.

_[71]. Όπ.π., σ. 52-53.

_[72]. Β. π.χ. *D. Preikhsas v. Federal Republic of Germany*, Appl. 6504/74, 13.12.1978, D.R. 16, σ. 5, 16, *Eckle Case*, ΕΔΔΑ, 15.7.1982, ΣειράΑ΄ 51, σ. 31, 32, *P. Conrad v. Federal Republic of Germany*, Appl. 13020/87, 14.4.1988, D.R. 56, σ. 264, *B. Frederiksen and others v. Denmark*, Appl. 12719/87, 3.5.1988, D.R. 56, σ. 237, 243 επ., *J.A. Frowein*, La notion de victime dans la CEDH, στο: *Studi in onore di G. Sperduti*, 1984, σ. 589, *K. Rogge*, The «victim» requirement in Article 25 of the ECHR, στο: *Mélanges G.J. Wiarda*, 1988, σ. 539, 545.

_[73]. Σειρά Α΄ 303 C, σ. 53.

_[74]. Όπ.π.

_[75]. Βλ. σχετικά *Π. Δαγτόγλου*, Ο κρίσιμος χρόνος των παραβιάσεων που μπορούν να προσβληθούν με ατομική προσφυγή στο Στρασβούργο, *Νομικό Βήμα*, 1986, σ. 497, 498 επ.

_[76]. ΕΔΔΑ, 27.6.1968, Σειρά Α΄ 8, σ. 38.

_[77]. Σειρά Α΄ 303 C, σ. 63.

_[78]. Όπ.π., σ. 63-64.

_[79]. Πρβλ. υποσ. 34.

_[80]. Σειρά Α΄ 303 C, σ. 54-55. Βλ. και *Rees v. United Kingdom*, ΕΔΔΑ, 17.10.1986, Σειρά Α΄ 106, σ. 15, *Powell and Rayner*, όπ.π., Σειρά Α΄ 172, σ. 18.

_[81]. Σειρά Α΄ 303 C, σ. 56.

_[82]. Α. Μάνεση, όπ.π., σ. 266, Π. Δαγτόγλου, Ατομικά δικαιώματα, όπ.π., σ. 336, Π. Παραρά, Σύνταγμα 1975, *Corpus I*, 1982, σ. 176 επ.

[83]. Βλ. σχετικά *G. Cohen-Jonathan*, Respect for Private and Family Life, στο: *The European System*, όπ.π., σ. 405, 427 επ., *P. van Dijk, G.J.H. van Hoof*, όπ.π., σ. 391-392.

[84]. Άρθρο 11 παρ. 1 του 1ου μέρους του σχεδίου άρθρων της Επιτροπής διεθνούς δικαίου των Ηνωμένων Εθνών για τη διεθνή ευθύνη των κρατών, *Annuaire de la Commission du droit international (ACDI) 1980*, τ. II, μέρος 2°, σ. 29 επ.

[85]. Βλ. άρθρο 11 παρ. 2 του ίδιου σχεδίου, όπ.π., *R. Ago*, *Quatrième rapport sur la responsabilité des États*, *ACDI 1972* τ. II, μέρος 1°. Τη σημαντικότερη περίπτωση εφαρμογής του κανόνα αυτού στη διεθνή νομολογία αποτελεί η απόφαση του Διεθνούς Δικαστηρίου της Χάγης στην υπόθεση των *Ομήρων της Τεχεράνης*, (ΗΠΑ κατά Ιράν), 24.5.1980, *CJ Rec. 1980*, σ. 3, 33 παρ. 66-67. Για την εφαρμογή του ίδιου κανόνα από τα όργανα του Στρασβούργου βλ. *H. Dipla*, όπ.π., σ. 57 επ.

[86]. Σειρά Α΄ 303 C, σ. 64-65 (ΕΕΔΑ), σ. 55-56 (ΕΔΔΑ).

[87]. Το άρθρο 3 ΕΣΔΑ ορίζει ότι: «Ουδείς επιτρέπεται να υποβληθεί εις βασάνους ούτε εις ποινάς ή μεταχείρισιν απανθρώπους ή εξευτελιστικές».

[88]. Βλ. σχετικά *N. Valticos*, *La jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme sur l'article 3 de la CEDH*, στο: *The International Fight Against Torture (A.*

Cassese, ed.), 1991, σ. 121, *L. Kellberg*, The Case-Law of the European Commission of Human Rights on Art. 3 of the ECHR, *ibid.*, σ. 97, *E. Ρούκουνα*, όπ.π., σ. 138 επ., *F. Sudre*, La notion de «peines ou traitements inhumains ou dégradants» dans la jurisprudence de la Commission et de la Cour européennes des droits de l'homme, *Revue générale de droit international public*, 1985, σ. 825, του ίδιου, σχόλιοτουάρθρου 3, ΕΣΔΑ, στο: *La CEDH*, όπ.π. (υποσ. 35), σ. 154.

_[89]. Βλ. Για τη σχετικήν ομολογία *L.A. Sicilianos*, *L'expulsion des immigrés: à la recherche d'un cadre normatif international*, στο: *Nouvelles formes de discrimination* (*L.-A. Sicilianos*, éd.), 1995, σ. 83, 96 επ.

_[90]. Σειρά Α' 303 C, σ. 65 (ΕΕΔΑ), σ. 57 (ΕΔΔΑ).

_[91]. Βλ. *X., Y. v. Federal Republic of Germany*, Appl. 7407/76, 13.5.1976, D.R. 5, σ. 161, 162.